

SASANİLƏRİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA SİYASİ VƏZİYYƏT

UOT 94(479.24)
DOI:10.30546/3006-0346.2024.4.82.60

LEYLA YƏHYAYEVA

*BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə)
kafedrasının II kurs magistrantı*

E-mail: yahyayeva.leyla@inbox.ru

Sasanilər sülaləsi hakimiyyətə gəldiyi zaman Azərbaycanda mürəkkəb siyasi vəziyyət yaranmışdır. Məlumdur ki, 224-cü ildə Parfiyanı məğlub edən I Ərdəşir Papakan (224-242) bütün İran üzərində hakimiyyəti ələ keçirdi. Parfiya hökmdarı döyüş meydanında öldü və Arşakilər sülaləsinin varlığına son qoyuldu. Ərdəşir bu qələbəsini Nəqşi-Rüstəmdəki divar rəsmlərində göstərmişdi. Sasanilər dövləti yarandıqdan qısa müddət sonra işğalçılıq siyasətinə başladı. Sasani dövrünün yaranması prosesinin bir çox təfərrüatları mənbələrdə, ümumiyyətlə, işıqlandırılmasa da, siyasi hadisələrin gedişi bərpa oluna bilər [9,s.16]. Rəvayətə görə bu sülalənin əsası Sasan tərəfindən qoyulmuşdur. Lakin Sasanın doğulduğu yer və onun kim olması dəqiq məlum deyildir. IX əsrdə yaşamış ərəb tarixçisi Təbəriyə görə Sasan fars bölgəsində yer alan İstəxr şəhərində Anahida məbədinin rahibi (mobed və ya mog) idi [6,s.33]. Sasanı mənşəcə parfiyalı hesab edən mənbələr də var. Sasanilərin babaları və Ərdəşir Papakanın atası olan Sasan, İstəxrdə Hirbadi – Ateşgedeyi -Anahida ünvanıyla xidmət edirdilər [7,s.27]. Pəhləvi dilində yazılmış Karname-i Erdeşir-i Babekan yazısında bəhs edilmişdir. Bu əsərdə Sasanın Əhəməni nəslindən olduğu bildirilmiş və Papakan yanında çobanlıq etmişdir. Papak Sasanın onunla eyni soydan gəldiyini bildikdən sonra qızını ona ərə vermişdir. Lakin bu fikir bir qədər qərəzli görünür. İran mifologiyasını və tarixini özündə əks etdirən Firdovsinin “Şahnamə” poemasında parfiyalıları “iranlı olmayan əcnəbi” adlandırırdılar [6,s. 31]. Bunun səbəbi, görünür ki, parfiya şahlarının ellinizmə meyil etməsi ilə əlaqəli ola bilər. Buna görə də Sasanı dövlətinin yaranması İran mədəniyyətinin ellinistik üsürlərdən azad olması və özünə qayıdış olaraq izah edilmişdir [6,s. 33]. Sasani dövlətinin adı antik qaynaqlarda midiyalı, fars və ya parfiyalı olaraq tanınmışdır. Sasanilər isə özlərini “Aryan ölkəsi” yəni Eranşehr adlandırmışdılar. Sasani dövləti anlayışı isə orta əsrlərdə yaranmışdır.

Bəzi tarixçilər hesab edir ki, bu dövləti Parfiya –Sasani konfederasiyası hesab etmək olar. Hətta bu parfiya nəsilərindən olan ailələr uzun müddət Sa-

sani dövlətinin müxtəlif ərazilərini idarə etmişlər. Persidada, Elimaidada, Atropotenada, Hirkanda, Albaniyada və Gürcüstanda kiçik arşaki sülalələri yarandı [10,s.130]. Arşakilər sülaləsi Albaniyanı Sasanilərin hakimiyyəti dövründə də idarə etmişlər. II Sapur əbədi müharibələrlə məşğul olmuş, fars silahlarının dəhşətini hər tərəfə yaymış və sələflərindən daha əzəmətli hökmranlıq edilmişdi [12,s.254]. Sasanilərin bu siyasəti Roma dövləti ilə müharibələrə gətirib çıxardı. Atropatena təxminən eramızın 227-cü ilində işğal olundu. Həmin dövrdən İranın şimal –qərbi Azərbaycan adlandırılmışdır [1,s.116]. Sasani idarəetmə aparatını qoruyub saxlayan ərəblər Azərbaycan adını da saxlamışlar [1,s 117]. Atropatena mühüm ticarət yollarının üzərində yerləşdiyi üçün imperiyanın iqtisadiyyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Eyni zamanda Zərdüşt ayinlərinin yerinə yetirildiyi əsas yerlərdən biri idi. Sasanilərin dövründə Muğan və Gilan da Atropatenanın tərkibinə daxil idi. Sasanilər Atropatena xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Artıq Albaniyada xristianlıq cəmiyyətdə özünə yer tapa bilmişdir. Cənubi Qafqaz regionunda cəmiyyətdə baş verən sinfi ziddiyyətlər onların Roma və Sasani, daha sonra Bizansa meyil etməsinə səbəb olurdu. Padşahları devrilmiş ermənilər də Sasani hakimiyyətindən narazı qalmışdılar [11,s.179]. Ermənilər Sasani kimi güclü dövlətin qurulmasını istəmirdilər. Hələ Parfiya zamanında İran və Roma dövlətləri arasında ixtilafın ən təməl səbəbi iqtisadi səbəblər idi [7,s.30]. Tarixi İpək yolu Roma ərazisindən keçərək, Şərq istiqamətində Çinə qədər davam edirdi. Bu yol Atropatena və Albaniyadan da keçirdi. Bu əraziləri ələ keçirmək üçün savaşımlar. 232-ci ildə Roma Sasanilərə qalib gəlmək üçün Fərat çayından keçmişdir. Burada Roma ordusu Azərbaycana doğru hərəkət etmişdir. Roma ordusu ermənilərlə ittifaqa girib Azərbaycanı ələ keçirmişdi [7,s.41]. Lakin romalılar döyüşdə ağır itki verdiklərindən sülh bağlamağa məcbur olmuşlar. Nəticədə Parfiya dövründəki sərhədlər bərpa olunmuşdur. Roma imperatoru Konstantin 313-cü ildə xristianlığı rəsmi dövlət dini olaraq qəbul etdi. Bu

vaxtdan etibarən Roma imperiyası özünü xristian dünyasının himayəçisi kimi aparmağa başladı. Sasanilərin xristian əhalisi xüsusilə ermənilər Sasanilərə qarşı çıxdılar. Artıq Sasani xristianları Romaya öz-lərinin xilaskarı kimi baxırdılar. Bu dövr Albaniya siyasi tarixi mənbələrin azlığı ucbatından öyrənilə bilməmişdir. Şimal tayfaların basqınları Albaniyaya da təsir etdi. Həmin tayfalar Dərbənd keçidindən keçərək ölkədə məskunlaşmışlar. Xüsusilə hunların axını IV əsrdə daha da çoxalır. Sonralar erməni qay-naqlarına görə hunlar Albaniyanın şimalında –Çola şəhərində maskutlar ilə qarışmış onlarla birgə yaşayırdılar [5,s.179]. Dərbənd keçidi ilə Beşbarmaq dağları arasında Masaha hun dövləti mövcud olmuşdur. Onun hökmdarı Arşaki nəslindən olan Sanatruk idi. Masaha Hun dövlətində yaşayan əhali irəndilli alanların türkdilli hunların və qafqazdilli tayfaların qarışığından ibarət olmuşdur [5,s.180]. Masaha hunlarının adı Sasanilərə qarşı üsyan ilə əlaqəli olaraq çəkilir.

Albaniyanın xarici siyasəti ilə bağlı məlumatlar yalnız Favstos Buzand, Moisey Xorenli və Musa Kalankatlıda vardır. Mənbələrin məlumatına görə, III Trdatın 16 vilayətin hökmdarını çağırmış və bunların içərisində Uti vilayətinin hökmdarı da var idi. Aqafangelə görə, III Trdatın zamanında Albaniya və Ermənistan sərhəddində yerləşən Uti Ermənistanın tərkibində olmuşdur [11,s.171]. IV əsrin əvvəllərində Paytakaranda Sanatruk və ya Sansasen hakimiyyətdə idi. VII əsr alban tarixçisi Musa Kalankatlı Paytakaranı alban vilayəti kimi göstərir. Bəzi erməni mənbələri göstərir ki, Sanatruk III Trdatın qohumdur. Musa Kalankatlı isə onu III Trdatla qohum hesab etmir. Ermənistanı tabe etməyə çalışmış II Şapurun dəstəyi ilə Sanatürk 337-ci ildə Ermənistanın mərkəzi Valarşapatı tutur. Romalıların köməyi ilə ermənilər Sanatürkü məğlub edə bilir. Favstos Buzandın dediyinə görə Sanatruk Xosrovun qohumu idi və III Trdatın taxtına olan iddiaları səbəbindən Sasanilərdən alınan dəstəklə ermənilər üzərinə hücum etmişdi. Sanatruku türk mənşəli olduğunu iddia edən müəlliflər də var. Cəsur Vaçaqanın da Arsaklar sülaləsindən olduğu məlumdur. O da dəqiq məlumdur ki, Albaniya – Aran dövləti eyni ərazidə özündən əvvəl mövcud olmuş Maskut (Massaget) xanlığının yerində peyda olmuşdu [2,s.7]. Musa Kalankatlı Sanatrukun yürüşündən danışarkən bildirir ki, Sanatruk 30 minlik ordu ilə Ermənistanı hücum edir. O, Sanatruku Paytakaranı idarə edən hökmdar

kimi tanıyır. Moisey Xorenlidən fərqli olaraq 20 min deyil, 30 min olduğunu göstərir [11,s.175]. Bir çox iddialara görə Albaniyada Arşakilərin hakimiyyəti Sanatrukdan başlayır. Lakin Sanatruk Paytakaranı idarə etdiyi bir zamanda Albaniyada Urnayr hakimiyyətdə olmuşdur. Musa Kalankatlı da hökmdar siyahısında bu sülalənin ilk hökmdarı I Cəsur Vaçaqan olduğunu göstərir.

Mənbələrdə Maskut çarlığı kimi göstərilən ərazi Aqafangel tərəfindən masaha kimi xatırlanır. Görünür ki, bu ad Orta Asiya toplumu olan massagetlərin etnik adına aid edilməlidir [3,s.176]. Albaniyada Arşakilər sülaləsi I əsrdən VI əsrdə "alban mütəlqiyəti ləğv olunana və ölkə canişinlərinə verilənədək" davam etdi [2,s.54]. Lakin alban arşakiləri Şimali Azərbaycan ərazisinə bütövlükdə idarə etmədilər. "Alban tarixi" əsəri bu dövr siyasi vəziyyəti bərpə etmək üçün əsas yerli mənbədir. Onun məlumatlarından belə nəticə çıxır ki, Aran sülaləsindən sonra ölkəni Arşakilər idarə etməyə başladı. Arşakilər Parfiya mənşəli olmuşdular. İranda Parfiya –Arşakilər sülaləsi onlardan asılı olan bölgələrin idarəçiliyini öz adamları olan Arşakilərin nümayəndələrinə verdi. Alban Arşakiləri haqqında əldə etdiyimiz məlumatların əsas mənbələri Musa Kalankatlı, Favstos Buzand, Yelişə, Aqafangel, Kirakos Gəncəli və Mxitar Ayrıvanetsinin əsərləri habelə "Müqəddəslərin həyatı" və "Çarintir"dir [10,s.161]. Arşakilərin Albaniyada hökmranlığı dövrünün başlanğıcı və bu sülalə hökmdarları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir çox tarixçilər Albaniyada massaget Arşakiləri hökmranlıq etmiş və ilk nümayəndə Sanatruk olmuşdur. C.T.Yeremyan Arşakilərin alban budağı olduğunu inkar edir, N.Akinyan və B.A.Ulubabyan Arşaki hökmdarlarının siyahısını uydurma sayırdı [10 ,s.161].

Erkən orta əsrlər tarixində Azərbaycanın siyasi və mədəni həyatında mühüm rol oynayan tayfalardan biri hunlardır. Erməni tarixçisi Yelişə bu tayfa haqqında məlumat verir və onları haylandur adlandırır. Yelişənin hekayəsində haylandurlar ilk dəfə Sasani şahı III Yezdəgerdin Kuşanlara qarşı yürüşündən sonra çəkilir. Haylandurların adını sonuncu dəfə Yelişə Albaniyada üsyanın yatırılması ilə bağlı çəkib. II Vaçenin üsyanı zamanı Sasanilər hunlardan kömək almışdılar [8,s.23]. Haylandurlardan sonra Sabir adlı hun tayfalarının dəstələri Azərbaycana gəlir. Tədricən Azərbaycanda yaşayan tayfalarla sosial-mədəni və siyasi əlaqələr qurmuşlar.

Onoqurların Albaniya ərazisində (461-462) olduğu dövrdə,şimal-qərb Xəzər bölgəsinin çöllərində avarlardan qaçaraq Volqanın o tayından Sabir tayfası peyda oldu [8,s.30]. Sabirlər özlərinə hərbi siyasi ittifaqı təxminən V əsrdə qurmuşlar. Mənbələrin məlumatına əsasən bu birləşmənin sərhədlərinə Qafqaz mükləri –Albaniya və İberianın birləşdiyi Qafqaz dağları boyunca uzanan ərazilər daxil idi. 503-cü ildə Sabir hunları Sasani qarnizonunu dağıdaraq Qafqazın şərq qollarının dağ keçidlərindən keçərək Albaniyaya daxil oldular.

“Hüdud-əl aləm”in, Fələki, Xəqani və başqa müəlliflərin verdiyi məlumata görə Girdman qalası və şəhəri Şirvan ərazisindədir [4,s.32]. Ziya Bünyadov Girdman vilayətinin Azərbaycanın qərbində olduğunu bildirdi. Musa Kalankatuklu bildirdi ki, Mehranilər sülaləsi İran mənşəli olmuşdur. Sasanilər tərəfindən bu ərazi onlara bağışlanmışdı.Mehranilər təxminən iki əsr Albaniyanın böyük knyazı-işxanı adını daşımışlar [10,s.186]. Bununla belə, tarixçilər, Mehranilərin Sasani mənşəli olması anlayışını şübhə altına alır, onların əsl mənşəyinin Pəhləv Mehran qəbiləsindən olması tərəfdarıdır. Mehranın Ərdəşirin əleyhdarı və I Hörmüzün babası Mihrakdan törədiyini irəli sürən Firdovsinin “Şahnamə”-sində bildirilir. Mətn ilə bağlı Təbəri və Dinəvəri hesablarında Reyin qeyd edilməsi son dərəcə əhəmiyyətlidir və bu, tayfanın imperiyanın şimal-qərb hissəsindən, çox güman ki, Gürgandan olduğunu təsdiqləyir. Qafqazın həm İran, həm də Bizans üçün strateji əhəmiyyəti Hun tayfalarının ora gəlişi ilə aydın oldu. Təhlükə, ilk növbədə, İmperiya ilə əməkdaşlıq edərək Qafqaz aşırımından keçidi bağlayacaq bir qala tikmək istəyən İran şahları tərəfindən dərk edildi. Roma qərbdə çətinlik çəkdiyi üçün Qafqaz aşırımının təhlükəsizliyini təmin etmək yükü İranın üzərinə düşürdü. Görünür, imperiyanın Qafqazın müdafiəsi xərclərində iştirakı haqqında söhbətlər mənbələr Perozun hakimiyyəti dövründə Ambazukun komandanlıq etdiyi hunların şəhərin müvəqqəti işğalını təsdiqləyir. Kavadın hakimiyyəti dövründə işğalçı tayfaların yaratdığı potensial hərbi təhlükə Dərbənd divarının tikintisinə səbəb oldu. Kavad, işğalçı tayfaları Şimali Qafqazdan qovduqdan sonra II Yəzdigərd tərəfindən artıq tikilmiş əvvəlki tikililər üzərində inşa edərək divarın tikintisinə başladı. Divarın inşası post-islam mənbələrinin qeyd etdiyi kimi, onun müdafiəsinin İran qarnizonları ilə təchiz edilməsini zəruri etdi. İranlı köçkünlərin Qafqaza

gəlişi Beyləqan, Şərvan və s. kimi yerlərin adlarını izah edərki ki, bu da gələnlərin İranın şimal bölgələrindən, xüsusən Gilandan gəldiklərinin göstəricisidir. Mehranilər sülaləsi Sasanilərin vassalı kimi Albaniyanı idarə edirdilər. Sasanilərin apardığı müharibələrdə öz ordusu ilə iştirak edirdilər.Bu dövrdə Mehranilərin ən mühüm nümayəndələri Varaz Qriqor və Cavanşir olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. *Abdulla Fazili. Ullusunu tanımayan tanrısını tanımaz. Atropatena e.ə IV-VII əsrlərdə. Bakı 1992. 620 s.*
2. *Azərbaycan tarixi II cild Bakı, Elm nəşriyyatı 2007. 608 s.*
3. *Bəxtiyar Tuncay . Qafqaz albanlarının dili və ədəbiyyatı. Qanun nəşriyyatı 2010. 368 s.*
4. *Cəbiyev Q.C. Girdman tarixi. Şərq-Qərb nəşriyyatı 2010.510 s.*
5. *Əliyarlı.S. Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci ilə qədər.*
6. *Sivrioğlu T.U.Perslərin ardından İran. Sasanilər dönemi. İstanbul ,Arkeoloji ve Sanat yayınları.2023. 685 s.*
7. *Zerrinkub A ve Ruzbeh Zerrinkub. Ali Hüseyn Toğanın tercümesində. Sasanilərin siyasi tarixi. İstanbul 2019.*
8. *Джафаров Юсуф. Гунны и Азербайджан. Баку, Азернешир 1993.*
9. *Касумова С. Ю. Азербайджан В III—VII вв. (Этно - культурная и 10.Мамедова Ф. Политическая история и историческая география кавказской албании (III в. до н. э. — VIII в. н. э.) Баку ,Элм 1986. 808 s оциально - экономическая история). Баку ,Элм 1993 198 s*
11. *Тревер К.В. Очеркино истории и культуре кавказкой албании (IV в.до н.э.- VII в. н.э) Москва 1959*
12. *Rawlinson G. Seventh great oriental Monarchy of the geography history and antiquities of the Sasanian or New Persian empire. 503 s.*

Leyla Yəhyayeva Sasanilərin hakimiyyəti illərində Azərbaycanda siyasi vəziyyət XÜLASƏ

Bu dövrdə siyasi vəziyyətin tədqiqi Azərbaycan tarixinin digər problemlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Sasanilərin hakimiyyəti dövründə Albaniya və Atropatenanın iqtisadi-mədəni həyatı, cəmiyyətin daxilində gedən inteqrasiya prosesi, siyasi vəziyyətin öyrənilməsi əhəmiyyətlidir. Lakin III-VII əsrlərdə mənbələrin məhdudluğu, mürəkkəbliyinə görə az tədqiq olunmuşdur. Sasanilərin hakimiyyətdən sonrakı dövrdə Azərbaycan xalqının yaranması bunu sübut edir ki, bu dövrdə cəmiyyətin sosial-iqtisadi və mədəni həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Siyasi vəziyyətin tədqiqi, müxtəlif tayfalardan olan etnosların bir-biri ilə əlaqələri və sosial sistemin fərdləri olmaq üçün müəyyən sosial normalara əməl etməsi –xalqın yaranmasına səbəb oldu. Türkdilli tayfaların axınının güclənməsi bu dövrdə cəmiyyətdə gedən dəyişikliyə səbəb olmuş və cəmiyyətə yeni mədəni ünsürlər gətirmişdir.

Açar sözlər: *Sasanilər, Albaniya, Atropatena, maskutlar, hunlar, alban çarları.*

Leyla Yahyayeva

Political situation in Azerbaijan during the Sassanid rule

SUMMARY

The study of the political situation in this period allows to clarify other problems of the history of Azerbaijan.

It is important to study the economic and cultural life of Albania and Atropatena, the process of integration within the society, and the political situation during the reign of the Sassanids. However, due to the limitations and complexity of sources in the III-VII centuries, it was little studied. The emergence of the Azerbaijani nation in the period after the rule of the Sassanids proves that important changes took place in the socio-economic and cultural life of the society during this period. The study of the political situation, the relations of ethnic groups from different tribes with each other and the observance of certain social norms in order to become members of the social system led to the creation of the nation.

Key words: *The Sasanian, Albania, Atropatena, maskuts, the huns, the albanian rulers.*

Лейла Яхьяева

Политическая ситуация в Азербайджане во время правления Сасанидов

РЕЗЮМЕ

Изучение политической ситуации в этот период позволяет прояснить и другие проблемы истории Азербайджана.

Важно изучить экономическую и культурную жизнь Албании и Атропатены, процесс интеграции внутри общества и политическую ситуацию во время правления Сасанидов. Однако из-за ограниченности и сложности источников в III-VII веках он был мало изучен. Возникновение азербайджанской нации в период после правления Сасанидов доказывает, что в этот период в социально-экономической и культурной жизни общества произошли важные изменения. Изучение политической ситуации, взаимоотношений этносов разных племен друг с другом и соблюдение определенных социальных норм с целью стать членами социальной системы привели к созданию нации.

Ключевые слова: *Сасаниды, Албания, Атропатена, маскуты, гунны, албанские правители.*